

Экономика тала-
зы-биле эң сай-
зыраңгай апаар

«Азия төвү»
Италиядан
чедип келген

Байырлал-
дың про-
граммасы

№ 110 (18537)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь

2

вторник

БИЛИГЛЕР ХҮНҮ – ОНЗАГАЙ БАЙЫРЛАЛ

Билиглер хүнү болгаш чаа өөредилге чылының эгелээш-
кни, чагыдып каан дег, чы-
гы, аяс хүнде эгелээн.

Хоорайның № 3 школазының
бөлү байырланчыг байдалда:
өй-ле чаңгыс аай көк-көк хеп-
ерлиг уруглар ада-иелери-биле
нзы-бүрү өңнерлиг шарлар,
екектер туткулаан, класстар
айы-биле чыскаалыпкан тур-
ар. Биргиклассчыларга сен-
тябрь 1 — онзагай байырлал,
ир дугаар башкызы, он бир
ыл катый өөренир эш-өөрү,
колазы, клазы-биле таныжар
үн. Республикада эң-не улуг
ир школа бо чылын 320 бир-
иклассчыларны хүлээп алган,
ларны 9 класстарга чарган.
итизи-биле бо чылын 2800
жыг өөреникчи бо школага
өөренир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Билиглер хүнүнүн байырлыг чыскаалында биргиклассчылар.

Чаа бүдүрүлгениң ажыдышкыны

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Ев-
раз» холдингинин тургузуунда кирип турар «Ме-
жегейуголь» хөмүр-даш компаниязы» КХН-нин
удуртукчузу Вячеслав Сараев-биле ужуражылгазы
Шахтер хүнүнүн бүдүүзүндө, «Межегейуголь»
шахтаны тударының езулалдың мурнуу чарында
болган.

Бүдүрүлгениң удуртукчузу Вячеслав Сараев «Улуг-
емнин хөмүр-даш бассейнинде Межегей чыдынында
хөмүр-даш казып тывар комплекстин тудуу» инвестиция
өлевилелиниң канчаар күүсеттинип турары-биле Тыва-
ның Баштыңын таныштырган. Межегейин чыдынында
хөмүр-даштын санаттыг курлавыры 213,5 миллион
тонна болуп турар, ол дээрже «Ж» марканың, металлургия
өлетпүрүнө калбаа-биле хереглеттинер кокстуг хөмүр-
даш дээрзин Вячеслав Сараев демдеглээн. Бүдүрүлге
өлевилээни чылда 7,7 миллион тонна хөмүр-даш казып
тывар күчүзүнче 2017 чылдың февральда үнөр деп, ол
таалаан.

Республика Баштыңыга өөрүп четтиргенин Вячеслав
Сараев илергейлээн болгаш ооң талазындан деткимче
өргүспээн болза, төлевилелди күүседири болдунмас
эрген деп айткан.

Төлевилелдин күүселдезинге баштайгы чедишкенини
эзш база Шахтернүн хүнү-биле бүдүрүлге удуртукчузун-
га байыр чедирген болгаш Шолбан Кара-оол Тываның
болгаш Россияның демнежилгезинин 100 чылында рес-
публикага белээ дээш өөрүп четтиргенин илергейлээн.

«Межегейуголь» шахтазының байырлыг ажыдышкы-
ны болган. Ооң езулалына Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол, «Межегейуголь» хөмүр-даш компаниязы»
КХН-ин удуртукчузу Вячеслав Сараев, кол федералдыг
инспектор Владимир Останин, Тываның одалга болгаш
энергетика сайыды Роман Кажин-оол, «Газпромбанк»
АН инвестиция төлевилелиниң төлээлери, шахта дирек-
тору Сергей Франк олар киришкеннер.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тывага Шахтернүн хүнүн байырлааны

Август 31-де Кызылда Арат шөлүгө хоорайның чурттакчылары
Шахтернүн хүнүн байырлаан. Аңаа Россияның хөйге билдингир
«Серебро» бөлүү концертин эрттирген. Аныак-өскөн бөлүктүн ыры-
ларын кады ырлажып, аажок сонургаан.

Ыраажы кыстар боттарының мөгейикчилерин

чылыг уткуп, чымчак, эки хүлээп алганы дээш
четтиргенин илереткен. Диңмиттиг адыш
часкаашкыннарынга олар «Сени кымга-даа
бербес мен», «Холдардан туттунчуп алыыл»,
«Тын» дээш, оон-даа өске ырыларын бараалгат-
каннар. «Серебро» бөлүүн көөр дээш хар-назы
аайы чокка келген кижиниң хөйү аажок. Бирги
хүндүктелдиг олуттарда Тыва Республиканың

хөмүр-даш бүдүрүлгезинин ажылчыннары, хоочуннары олурганнар.
«Чырыктын болгаш чылыгың кол үндэзини — хөмүр-даш казып тывар
үлетпүрже кичээнгейни угландырып, бо байырлалды шак мындыг бедик
деңгелге эрттирип турары өөрүнчүг-дүр. Хөмүр-даштыг республикага шах-
тернүн ажылын үнелээр болза эки» — деп, Тываның энергетика үлетпүр
корпорациязының БелАЗ чолаачызы Евгений Астанин чугаалаан.

Регионнун баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың аалчызы, билдингир
кинорежиссер, актер Федор Бондарчук-биле Тываның хөмүр-дашчыларын
профессионал байырлалының хүнү-биле байыр чедирип, сценаже үнүп
кээрге, көрүкчүлөрнүн күштүг шимээни хөлзеп эгелээн. Оларга ТЭУК-түн
директору Руслан Байсаров каттыжып келген. «Бистиң хөмүр-даш бүдүрүл-
гелеривистиң хүндүлүг ажылдакчылары, сеткиливистиң ханызындан силерге
байыр чедирип, чуртталгаңарга чүгле экини күзеп тур бис. Силерниң белең
эвес ажыл-ижиңерни үнелээр бис, чүге дизе Тываның хөгжүлдэзинге кол
чүүл — силерниң «кара алдынны» казып алырыңар. Үлетпүрнүн сайзыра-
лы дээрже чуртталга, өөредилге черлеринин, бичии уруглар садтарының
Аас-кежиктиг болгаш кадык болуп көрүңер. Бурунгаар, Тыва! Бурунгаар,
Кызыл!» — деп, Шолбан Кара-оол чылганнарга илереткен.

Федор Бондарчук база-ла шахтерларга байырын чедирип, бүгү-ле чүүл-
дерге экини күзээн. Руслан Байсаров аныяктарны чуртта дагның дээди
өөредилге черлеринче кирерин сүмелээн. Ооң соонда эң-не шыырак дээн
дагжылар — Сергей Смирновка, Евгений Астанинге, Михаил Радинге күрү-
не шаңналдарын тывыскан.

Хүннүн медээзи

Буян-Бадыргыга тураскаал

Тыва биле Россияның
демнежилгезинин 100 чы-
лын байырлап эрттирип
турда, сентябрь 5-те, Тыва
күрүнениң үндезилекчизи
Монгуш Буян-Бадыргыга
тураскаалды Национал му-
зейниң чанынга тургузар.

Политиктиг репрессия-
га таваржып, актыг черге
тыва күрүнениң болгаш тыва
чоннун дайзыны деп буруу-
даткаш, 1932 чылда адып
өлүрткен, Тыва Арат Респуб-
ликаның казааның даргазы
Монгуш Буян-Бадыргыны
Тыва Республиканың Баш-
тыңы Шолбан Кара-оолдун
2007 чылда Чарлы-биле
бүрүнү-биле агарткан.

«Бо тураскаал чүгле
бистиң эрткен төөгүвүске
хүндүктел эвес — келир үе-
вистиң онзагай демдээ-дир»
— деп, Шолбан Кара-оол
чугаалаан.

Буян-Бадыргыга турас-
каалды кылырынга бол-
гаш тургузарынга акша-
хөреңгини, 2011 чылды уткуп
тура, Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун эге-
лээшкени-биле эрттирген
буянын чорук кежээзинге
чыгган. Тураскаалдың ачы-
буян фондузун тургускан.
Бо фондунун, чоннун, Тыва
Республиканың Чазаның
кады ажылының ачызында
Буян-Бадыргыга тураскаал-
ды тургузарынга херек акша-
хөреңги чыгдынган.

Тыва Арат Республи-
каның тургузукчуларының
бирээзи Иннокентий Сафья-
новка тураскаалды тургузар,
аңаа акша-хөреңгини чыыр
талазы-биле ажыл Тыва биле
Россияның демнежилгези-
нин 100 чылында эгелээр.

gov.tuva.ru

БИЛИГЛЕР ХҮНҮ-БИЛЕ
БАЙЫР

ЧЕДИРИИШКИНИ

Тываның хүндүлүг чурттакчылары!

Чаа өөредилге чылының эгелзени-биле болгаш Билиглер хүнү-биле силерниң шуптунарга чүректин ханызындан изиг байырны чедирип тур мен. Шуптунарга дээн чылдагааным-бистиң аныяк республика-выста өөреникчи азы студент, башкы, кижизидикчи чок өг-бүлө чок. Бистиң 57 муң хире оолдарывыс болгаш кыстарывыс сентябрь 1-де парталарга олуруптар, 12 муң хире аныяктар студентилер сандайларын ээлептер. Бир эвес улус өөредилгезиниң адырында школаларның болгаш профессионал өөредилге организацияларында сес муң ажыг башкылар ажылдап турар дээрзин барымдаалаар болза, Тываның дөрт чурттакчызының бирээзи-ле билиглер чедиреринге болгаш өөредиринге дорт киржиң турар. Ол билиглер бистиң сайзырал турар ниити республикавыска эргежок чугула болгай.

Сентябрь 1—онзагай хүн. Аныяк салгалга ол кайгамчык чажыттарны болгаш ажыдыышкыннарны шыгжал чыдар билдинмес делегейге нарын болгаш солун аян-чоруктуң эгези, хүн бүрүде хөй-хөй чүүлдерни болгаш долгандыр турар хүрээ-ледди билип эгелзэриниң хүнү.

Башкыларга чаа өөредилге чылының эгези өзүп олар салгалды өөредиринге болгаш кижизидеринге чаа-чаа чогадыкчы аргаларны дилеп тывары болур.

Бистиң сорулгавыс—өөредилгениң чаа деңгелче көдүрлүрүңге, бичии хамаатыларның шуптузунга оң чедингир болурунга бүгү байдалдарны тургузары. Ол сорулганы күүсөдиринге өг-бүлө бүрүзүңге дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг деп губернатор төлөвилели угланган, ону күүсөдириниң оруктарын педагогика ниитилели сөөлүгү август чөвүлел хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Билиглер хүнүнүн бо чылдагы бир онзагай талазы—Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң, Кызылдың үндезилеп тургустунганының 100 чыл болган юбилейиниң бүдүүзүңде демдеглер турары. Бодувустуң төөгүвустуң чаа чүс чылынче кирип тура, тыва улустуң эрткен оруунче база катал хая көрнүр, улуг Россияның чоңу-биле бузулбас найыралдың үндезинин ханызы-биле сайгарар ужурулуг бис.

Өзүп олар салгалга солуттунмас дузаны Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгунуң «Урянхай. Тыва дептер» деп ховар дээн үндүрүлгелерниң бирээзи апарган чеди томнуг ному көргүзөр дээрзинге чигзиниг чок. Аңгы-аңгы вектерде аян-чорукчуларның болгаш шинчилекчилерниң Тыва дугайында бижип турган чүүлдерин бүгүдөге чедингир болдулары-биле катал үндүрерин республиканың Чазаа бистиң сураглыг чаңгыс чер-чурттуувустуң чөпшээрели-биле ол номну катал үндүрген. Билиглер хүнүнде Тываның өөредилге черлериниң бүгү библиотекалары ол номну белек кылдыр алыр. Белектиң онзагай негелдези—ол кайгамчык күш-ажылдың директорнуң кабинетиниң кандыг-бир полказынга доозунга хөмдүнүп чыппазы, төрээ булуңунуң төөгүзүн өөрениринге эки ажыглаары, башкыларга-даа, сургуулдарга-даа негеттинери болур.

Бөгүн партага олуруптар бүгү уругларга, сентябрь 1-ниң хүнү эргим болгаш чоок апарган кижилер бүрүзүңге быжыг кадыкшылды, чедиинкинерни болгаш кайгамчык хөөннү күзедим! Билиглерниң эң дээди чадазын ажып эртерин, эң дидим күзелдериниң бүдөрүн күзедим. Аас-кежиктиг, чаагай болгаш чедиинкинерлиг болунар!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

ЧАА БУДУРУЛГЕНИН АЖЫДЫЫШКЫНЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ол байырлалды Шахтер хүнү болгаш Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы-биле холбаштыр эрттирген.

Шахтаның тудуу эрткен чылын үш-салгындадыр, шууштурулга болгаш транспорт ховулдарын тургузары-биле эгелзэн. Амгы үеде каттышкаш, 240 метр ажыг

ховул кылдырган. Шахтаны тудары-биле чергелештир шахтерлар хөмүр-даш казып тывар ажылды база боттандырып турарлар. Бо чылдың бирги чартында 8 муң тонна хөмүр-дашты каскан, бүдүрүлгө төлөвилзэн күчүзүнче 2017 чылда үнө бээр, ол чылын 7,7 миллион тоннаны казып тывар.

Шахтаны тудуп база хөмүр-дашты казып тып турар үеде амгы үениң техниказын болгаш технологиязын ажыглап турар. Ажыдыышкын езулалынга чүве чугаалааш, Тываның Баштыңы демнежилгениң юбилейинде тывысканы белек дээш дагжыларга өөрүп четтиргенин илергейлзэн, Межегей чыдынының үлетпүр шижээдип алыышкынын эгелзэн чорук республиканың төөгүзүңге чаа арынны ажыдып, чоокку келир үеде регионну чурттуң хөмүр-даш казып тывар кол черлериниң бирээзи болдулар дээрзин демдеглзэн. Ынчангаш хөмүр-даш чыдынын шижээдип алыр чорук чүгүле Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге эвес, Россияга база чугула болуп турар.

Шахтаже кирер черде кызыл кожааны республика Баштыңы Шолбан Кара-оол, Вячеслав Сараев, Владимир Останин болгаш Роман Кажин-оол олар кескенер.

Чер адаанче киргеш, Шолбан Кара-оол ажылдың чоруп турар байдалы-биле танышкан, хөмүр-даш казып тывар ком-

байнның штурвалынга олурган. Агытың бүдүрүкчүлүү бүдүн-чартык мину 15 тонна хөмүр-дашты казар, ол ниң дургузунда боду чоруур вагон бээр. Шахтаның девискээринге Шолбан Кара-оол компанияның ажыглап турар техниканы, дериг-херекселдерни көрүп, ооң соонда хөмүр-даш складында барында хөмүр-даш чүдүрген 40 тонна сөөртүр «Вольво» деп машиналар чысылыпкан турган. Шолбан Кара-оол мурга турган машинаның рулюнга олуруп, үнер черге чедир чораан-даа, ооң соонда Тываның хөмүр-даштын чүдүрген машиналар Абаканче чорупкан.

Шахтернуң хүнү-биле болгаш Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы-биле Шолбан Кара-оол «Межегейголь» хөмүр-даш компаниязының тергиин ажылдакчыларынга шаңналдар тывыскан. Республиканың Баштыңы өөрүп четтиришкенин техниктиг дисциплинаың кол маркшейдери Мариня Юрнана Сердюкка чарлаан. Тываның Баштыңының Хүндүлел бижии-биле кол механик Дмитрий Александрович Серегинни, геолог Андрей Леонидович Трульду, энергетик Иван Геннадьевич Никонова шаңнаан.

Долаана САЛЧУ

Виталий ШАЙФУЛИНИНЧ чурукчы.

БИЛИГЛЕР ХҮНҮ – ОНЗАГАЙ БАЙЫРЛАЛ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Школаның директору Людмила Анатольевна Муравьева байырлыг чыскаалды ажыткаш, келген чонну Билиглер хүнү-биле байыр чедирген. «Юбилейлиг байырлалдар-биле катал бо чылын школавыстың адын Түлүш Кечил-оол маадырның адынга адааны — биске улуг чоргаарал. Ынчангаш бистиң школавыс өске школаларга үлегер көргүзөр ужурулуг бис» — деп, ол демдегледи. Дараазында башкыларга шаңналдарны тывыскан: химия башкызы Нина Васильевна Петренкону хоорайның сайзыралы дээш деп медаль-биле, физика башкызы Ирина Багай-ооловна Кууларны, эге класстар башкызы Ольга Артемьевна Таранованы, эге класстарның орус дыл башкызы Сайзана Даш-ооловна Сатты Кызыл хоорайның мэриязының хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан. Төлээлекчилер хуралының депутаты Д. Д. Калбак школаның му-

зейинге С. Шойгунуң «Урянхай. Тыва дептер» деп номун белекке берген.

Дараазында бичии биргиклассчылар база школаның доозукчу класзының өөреникчилери келген чонга ырлап, самнап, «Маша биле адыг» деп мультфильмниң маадырлары чаптанчыг оюнун көргүскен соонда, биргиклассчыларның башкыларын таныштыргаш, бичии чаштарны класстарынче хөгжүм үделгези-биле үдзэн соонда, дараазында улуг класстарның байырлыг чыскаалы эгелей берген. Биргиклассчыларның ада-иелери ажы-төлүнүң өөренир класстары-биле таныжып, бир дугаар класстарыга шагынга олурушкан. Школаның ниити байдалы чаа септээн болгаш, чырык, чараш кылдыр көзүлдү. Класстарның чаа септээн эжикинериниң дугаарларын демдегледип кагбаан болгаш ада-иелер класстарын тыппайн, коридорда шуужуп-да турдулар. Школа улуг-даа болза, бо чылын, черле мурнунда-даа чылдарда

өөреникчилер саны нормазындан эртип турар. Ынчангаш школачылар бо чылын база 3 ээлчегге өөренир болду. Чамдык класстарда уруглар саны 38-40 чедип турар. Уруглар саны хөй, класстар долдур, чамдыктары үштеп-даа олурткан. Уругнуң билиг алырынга чедир челиг боор бе деп айтырыг ада-иелерни дүвүредип турар. Мындыг байдалга хоорайның колдуу шупту школалары хамааржыр. Класс башкылары ада-иелерге кандыг өөредилге номнарын, кайыын садып алырын айтып берип, бир эвес ном өртзэнге күш четпес болза, номнар ярмаркалары школа бүрүзүңде эртип турар, оон чиик өртөккө садып алу болурун дыңнатты.

Күстүң башкы айының бир дугаар хүнүнде Тываның 183 школазы боттарының өөреникчилерин уткуп алган. Республиканың шупту школалары бо аяс хүнде байырлыг чыскаалдарын эрттирген.

Алдыңай СОЯН

ЭКОНОМИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭН САЙЗЫРАНГАЙ АПААР

«Российская газетаның» федералдыг үндүрүлгезинге Шолбан Кара-оолдун интервьюзу: чергелешкек юбилейлер делегейге шуут өске Тываны көргүзүп турар.

Чурттуң эң ырак регионнарының бирээзи төөгүлүг үш юбилейни демдеглээр: Россия-биле демнежилгезинин болгаш бодунун найысылалының 100 чылы, РСФСР-нин составына эки тура-биле каттыжып киргениниң 70 чылы. Бо болуушкуннар төөгүлүг дээрзи чугаажок. Саян сыннарының артында бөгүнгү болуушкуннар федералдыг эрге-байдалдыг апарган байырлалга чүүлдежил турар. Бурунгу черде болуп турар өскерилгелерин дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чугаалап турар.

— Бир чурттуң өске чуртка хайгааралының дугайында шоолуг ыыттаваз болгай. Силер ол чончылдан уштунуп, Россияның Тываны протекторатка алганының 100 чылын байырлаарының эгелекчизи болдунар. Бо таварылга, Шолбан Валерьевич, чүгле Россияда эвес, делегей деңгелинде безин онзагай болуп турар-дыр.

Шолбан Кара-оол: «Мен бодаарымга, бодунун төөгүзүн ыт-тавайн эрттирип азы хөөредип турган херээ чок. Украинада болуушкуннар-биле холбаштыр бистиң эвилеливисти колония-а алган азы бичии Тываны улуг Россияның күш-биле кирип алганы кылдыр көргүзөр оралда-жышкыннар бар харын. Ынчалза-даа фактылар бар болгай: Ол айтырыгны Россия эвес, а Тыва көдүрүп үндүрген, демнежилге дугайында айтырыгны чаңгыс удаа эвес тургузуп келген. Орус чурт дугайында бистиң өгбелеривис чүс-чүс чылдарда бодап келген. Орус хаанга бердигениниң дугайында баштайгы даңгыраан XVII чүс чылда-ла берген.

Ынчалза-даа Россия урянхай-ның черинге доктаап шыдаваан, ол үеде тываларны ынчаар адап турган. Бүдүн чартык чүс чылдың дургузунда Тыва кыдаттарның дарлалына чораан. Бо дээрже чаңгыгарына четчир улуг хуусаа ышкажыл. Кажан 1911 чылда Цинн империязы дүжүп каарга, Тыва Россияже база катап көрнүп келген. Тус черниң чагырыкчылары Николай II хаанче камгалал болгаш хайгаарал дугайында дилегни удаа-дараа кирип келген.

Тываны элээн каш күрүнелер алыксаан, харын-даа дайын-чаа болуп чыгып турган. Чүгле 1914 чылдың апрельде орус император «Тыва дугайында айтырыгга» хамаарыштыр шийтпирни хүлээп алган. Оон үш чыл эрткенде, Россияның империязы дүжүп калган, а Советтик Россия Тываны протекторатка алырындан ойталаан болгаш Моол-биле каттыжарын саналдаан. Ындыг сүме бистиң өгбелеривиске таарышпаан. 1921 чылда олар Россияже угланышкынныг Тыва Арат Республиканы тургускан, бодунун баштайгы конституциязынга делегей айтырыгларының талазы-биле чаа

Россияның ТАР-га хайгааралын быжыглап алган».

— Советтик Россияның чөпшээрели чокта Тыва боду хайгааракчыны томуйлап алган ышкажыл?

Шолбан Кара-оол: Эрге-хоойлу талазы-биле алыр болза, деңнээр чүве чок факт-тыр. Ынчалза-даа маргыжар аргажок чүүл бар—конституцияны Бүгү-Тываның тургузукчу хуралы хүлээп алган. Оон уламындан бистен адырлыр арга Россияда чок апарган.

Шыны-биле алыр болза, ботдогуннаашкынның чылдарында Тыва Россия-биле элээн чоокшулажы берген. 1927 чылдан эгелеп Россия Тываны бодунун хайгааралына алган, ТАР ССРЭ-нин үлегерин эдерип тургустунуп эгелээн,

зеп турган. Ол амыдырал көстүп келген. 100 чыл дургузунда тываларның саны эң эвээш кылдыр санаарга безин (совет үениң мурнунда каш кижиги турганы билдинмес) барык беш катап өскөн. Ол дээрже чоннун амыдыралында өскерилгелерниң эң эки көргүзүү болур.

Тыва—Россия Федерациязында эң аныяк субъект. 70 чылдың дургузунда бодунун улуг күчүзүн ам-даа ажыдып четтиклээн. Чоокку келир үеде республика сайзыралдың чаа-чаа бедиктеринче үне бээр.

Амгы Тыва Сибирьниң ортумак регионундан дора эвес, харын чамдык таварылгаларда ажып-даа турар дээрзин эскерген боор силер. Бөдүүн сан-түн бо. Сибирь-ниң 12 регионнарының аразы-

чокта бо бүгү чүүлдер өлүг каптал бооп чыдар, а республика дотация дузазы-биле чурттаар ужурга таваржып турар. Олардан хамааржыр чорукту 10 чыл дургузунда 22 хуу кызырып шыдаан бис, ынчалза-даа күрүне-хуу черлер кады ажылдажылгазының аргалары ажылдай берген соонда, бүгү чүүлдер эки талазынче өскерлип эгелээн.

Чурт иштинге болгаш даштыкыга ажылдаар сорулга-биле транспорттуң амгы ажылдап турар аргаларын улгаттырарынче кирип турар бис. Аэропорт комплекзин чаартып кылыр талазы-биле төлевилел улуг деткимчени алган. Бир үеде банкротталыр чоруктан болгаш садып-сайгарылгандан камгалап арттырып алганывыс кара чаңгыс аэропорт адрестиг федералдыг программаже кирген болгаш 2013 чылдан бээр акшалан-дырып турар. Оон чаартылгазынга чүгле федералдыг бюджеттен барык 1,5 миллиард рубль салдынган. Инвестицияларның ниити хемчээли барык 3,3 миллиард рубль чедер. Ужудуушкун шөлү чаарттынар, келир үеде Кызыл аэропортун делегей чергелиг кылыр бодап турар бис, ынчан оон экономиктиг аргалары аажок улгадыр болгаш иштики ужар чүүлдү сайзырадырынга оруктарны ажыдар.

Барыын чүк биле чөөн чүктүн аразына чурттар аразының база бир оруу М-54 «Енисей» федералдыг автоорук апаар, оон чаа угланышкыны Тываның чурттакчыларының барык чартык кезин болур—тос муниципалдыг тургузгуну харылзаштырар, ол Моол-биле муң-муң чылда харылзажып келген оруувуска каттыжар».

— Энергетикада, 300 мегаватт чаа ЧЭТ тудар дээн ышкаш улуг-улуг төлевилелдерни хары угда сегирип ап тур силер. Республика бодунун аргаларын улуг кылдыр көрүп турар эвес ирги?

Тыва—Россия Федерациязында эң аныяк субъект. 70 чылдың дургузунда бодунун улуг күчүзүн ам-даа ажыдып четтиклээн. Чоокку келир үеде республика сайзыралдың чаа-чаа бедиктеринче үне бээр.

Шолбан Кара-оол: «Ол улуг төлевилелдерни мегаватт сүргеш тургузуп турар эвес бис дээрзинге бүзүрүп көрүнөр. Бистиң энергетиктиг күчүвүс тудуг темпизинден аажок хожудаан. Найысылалга чаа бажыңнар тудуп алгаш, оларны чылыг хандырылгасынче кожуп шыдавайн турар бис—күш четпестир. Аңгы-аңгы дөстөр ажыглаар ужурга таваржып турар. Электри энергиязының чедишпес чоруу чидиг тургустунуп келген. Сайзыралга херек энергияны эргижирээн электри ажыл-агыйы берип шыдавайн турар. Бистиң четкилеривис-биле чүгүрүп турар ток шакта 160 МВт болуп турар, а негелде оон ийи катап улуг. Инвестицияның бир компаниязы безин бодунун төлевилелин күүседиринге 90 мегаватты негээн.

Энергияның чедишпес чоруу хоозун сөс эвес, боттук, харын-даа коргунчуг шаптык-тыр деп чүвени чурттуң удуртулгазынга

2012 чылда-ла бадыткап шыдаан мен. Ынчангаш Тываның төлевилелдерин деткээн. Эрткен чылдан бээр муниципалдыг котельналарны улуг хемчээлдиг эде кылып, бедик вольтулуг ЛЭП-ти болгаш трансформатор дериг-херекселерин чаартып эгелээн. Ийи район төвүнде эрги котельна-ларны солаан бис, ийи хоорай—Ак-Довурак биле Шагаан-Артыг арткан. Электри четкилерин бо чылын чаартып доозупканывыс соонда 85 МВт электри энергиязын немей алыр бис. Чогуу хергелел оон-даа хөй. Ынчангаш чаа ЧЭТ тудар дээш туржуп турар бис, ол бистиң чүгле чылытпас, чырыкты база бээр».

— Ындыг турбуже үш дакпыр юбилейни эрттирери-биле федералдыг бюджеттен болгаш республикадан тускайлаан ийи миллиард хире рубль социал адырже чарыгдаттынганы ышкажыл.

Шолбан Кара-оол: «Принципалдыг шийтпир-дир бо. Бо удаада юбилейниң күжү чаңгыс чылда болгаш чаңгыс компанияга дүүштүр тургузукчу шынарлыг апарган. Оон идеязы Тывага улуг ужур-дузалыг он-он эгелээшкын-нерни аңгы-аңгы адырларга, хамыктың мурнунда экономикага тывылдырган.

Найысылалды, ылаңгыя оон төп кезээн, таныттынмас кылдыр өскертип шыдаан бис. Он-он километр оруктарны чаарткан, чаа скверлерни олурткан, албан черлериниң оран-саваларын барык чаазы-биле туткан, бажыңнар чаны чаагайжаан, ону чаңгыс чер-чурттугларывыс-даа, республиканың аалчылары-даа магадап көрүп турар.

Бир кол чаа чүүл—сураглыг мастер Даши Намдаковтуң Енисейниң эринде «Азия төвү» тураскаалды эде кылганы. Ол дээрже чүгле юбилей мурнунда тыптып келген чаа объект эвес-

Чурттуң эң ырак регионнарының бирээзи төөгүлүг үш юбилейни демдеглээр: Россия-биле демнежилгезинин болгаш бодунун найысылалының 100 чылы, РСФСР-нин составына эки тура-биле каттыжып киргениниң 70 чылы.

аңаа эки-даа, багай-даа коллективтиг ажыл-агый, бижик билбес чорук-биле демисел, хоорайлар тудуу, чаа экономиктиг политика дээш, өске-даа чүүлдер кирген. Оон аңгыда аңгының дайзыннарын сойгалаары, шивишкеннер тывары, политиктиг репрессиялар база ол хевээр келген.

1940 чылда Эвилелдин составына кирип алырының дугайында дилегни ССРЭ-ниң Чазаанче кириген. Шийтпирни дораан хүлээп алырынга дайын шаптыктаан, ынчалза-даа сөөлзүредир, 1944 чылда шийтпирлеттинген, ол үеде Тыва Россияның кезээ апарган турган. Гитлержилер совет черже халдап эгелээн хүннүн даартазында-ла ТАР Совет Эвилелинге бүгү талалыг дузаны чедирериниң дугайында шийтпирни хүлээп ал, оон баштайгы эвилелчизи апарган.

Тыва тирилелге дээш бодунда бар бүгү чүүлдерни үндүрген. Кызыл Армияның хүрээленинге орус колонияның болгаш тыва эки турачыларның 3,5 муң ажыг кижизи кирип турган. Аыш-чем болгаш идик-хеп чүдүрген эшелоннар Россияже шуужуп турган. Чаңгыс чижектен кирип көрей: дайын мурнунда республиканың экономиказының үндезини болур 1,5 миллион баш мал турган. Оон хөй кезин чон дайынче чорудупкан. Чүгле ийи чыл бурунгаар, оон соонда 70 чыл эрткенде, Тыва ынча хире мал бажын катап тургузуп алган».

— Баштай протекторат-биле, оон соонда Россияга киргени-биле холбаштыр тыва чоннуң идегели шыныттынганы деп бодаар Силер бе?

Шолбан Кара-оол: «Эң чугула чүүлдер талазы-биле шыныттынган. Россия-биле эвилелге тывалар боттары бажыңнарлыг, өг-бүлелерлиг апарган, бодунун культуразын, дылын, девискээрин чидирбенин магадылалы тургустунган. Чон бодунун болгаш ажы-төлүнүн эки амыдыралын кү-

дан Тыва мал бажының болгаш тудуг ажылының темпелериниң талазы-биле—бирги черде, чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң, болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң продукциязының талазы-биле—ийиги черде. Бүдүрүлгениң, чуртталга шөлүн ажыгдалга киирериниң өзүлдезиниң темпизиниң талазы-биле мурнакчыларның одуруунда, каш чыл улаштыр хуу капиталдың темпелериниң талазы-биле база мурнакчы болуп келген, 2006 чылда оон хемчээли 600 миллион рубль турган болза, 2013 чылда 11,5 миллиард четкен. Күрүне компаниялары-биле кады республика улуг-улуг чеди инвестиция төлевилелдерин 350 миллиард ажыг рубльге боттандырып турар. Ам-даа 18 бар. Россияның экономика талазы-биле эң быжыг регионнарының бирээзи болур бис деп чүвени аазалп тур мен».

— Дидим-не медеглел-дир...

Шолбан Кара-оол: «Ол күүсеттине бээр. Эрткен болгаш амгы чүс чылдың кол төлевилели—Транссибтен Тываже киирер демир-орунга улуг бүзүрел бар. Оон чогундан республика эрткен бо чылдарда өске чурттарга бүзээлеткен регион турган. Национал чаагай чорук фондузундан демир-орун тударына 86 миллиард рубльди тускайлаан. Ол орук чоорту Азияже ханылап кире берип база болур.

Бо херекке чүгле Россия эвес, чөөн чүкте партнерларывыс база сонугалдыг болдур ийин. Транспорт талазы-биле хоорук чоруктан адырлып элзивиысса, Тываның байлак чиг эт күчүзүн ажыглап эгелээр бис. Бирги ээлчегде металлургияга эргежок чугула эң эки хөмүр-даштын 15 чыдындыр, барык миллиард тонна. Оон аңгыда демир рудазынын, өңүг, ховар болгаш үнелиг металлдарның чыдыннары, оон иштинде кобальт, никель, молибден, тантал, ниобий бар. Сайның, элезиниң, дойнуң, арыг болгаш аржаан сугларның улуг-улуг курлавырлары, үнелиг ыяштар бар. Демир-орук

тир. Ол туттунган соонда Тывага кайгамчык архитектура-скульптура комплекзи көстүп келир, ол чүгле Россияда эвес, делегейде кайгамчык, бөмбүрзектин Азия кезээн болгаш көшкүн чоннун амыдыралын көргүзүп турар чүүл апаар магатчок. Ол дээрже чүгле байырлал хүннеринде эвес, оон сонгаар-даа үелерде, дыка хөй чылдарның дургузунда Тывага тергин каасталга болуп артар».

— Амдыызында ажылдар безин доозулбаан болгай, булвар болгаш комплекс кайгамчык болур ышкажыл?

Шолбан Кара-оол: «Бистиң чурттакчыларывыс бодунун төрээн булуңу болгаш Россия дээш чоргаар болзун дээш ону кылып турар бис. Оон өске чүү дээш чурттаар боор?»

Золик МИЛЬМАН
чугаалашкан.

«Российская газета» 2014 чылдың август 29.

«АЗИЯ ТӨВҮ» Италиядан чедип келген

Азияның географтыг төвүнүн чаа тураскаалы субботада Кызыл хоорайда Италиядан чедип келген.

Бо болуушкуну Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чүгле төөгүлүг эвес, өөрүшкүлүг деп үнелээн, чүге дээрже ооң Тывага чедир эрткен оруу узун болган. Ол Украинаның чөөн талакы кезин тавартыр чорупканы Чазак Даргазын дүвүрөткен, чүге дээрже ооң оруу аңаа саадай берип болур.

Суббота кезээинде Тываның Баштыңы болгаш Тывага дыштаныры-биле келген сураглыг кинорежиссер Федор Бондарчук чаа скульптураны сонуургап көргөннер, ооң чаражы аалчыны аажок магадаткан. Хөй-ле кижилер адааргалдан чарлы бээр боор деп, ол баштактанган. «Азия төвү» тураскаалдың орнунга чаа композицияны скиф аян езугаар делегейге ат-алдарлыг скульптор Даши Намдаков тыва чурукчулар-биле кады

тургускан дээрзин Шолбан Кара-оол аалчыга тайылбырлаан.

Солун чүве чүл дээрже, тураскаалды көрдүнгөн черинге чогуур негелде езугаар тургузары-биле итали мастерлерниң боттарының Тывага чедип келгени болур. Байырлалдар эрткен соонда тураскаалга немелде чырыкты тургузар деп, республика удуртукчузу бүзүрөткен.

Ол дээрже чер бөмбүрэээн тудуп турар үш арзылаң-дыр. Даштындан көөрге ол совет үениң байдалын көргүзүп турган тураскаалга дөмей. А херек кырында ол өгбелерниң шажын-чүдүлгезин, будда культуразының чажыттарын, бурунгу уран чүүлдүн демдектерин көргүзүп турар, шак ынчаар Азияның географтыг төвүнүн омур-хевирин тургузуп, делегей хемчээлдиг онза тураскаал болурунун аргазын берип турар деп, итали эксперттер санааннар.

Ол дээрже «Азия төвү» деп скульптуралыг тураскаал-дыр, ону

Енисейниң чаарттыг эринге тургузар деп, Шолбан Кара-оол аалчыга тайылбырлаан. Чөөн чүктүн улу деп амытанының дүрзүзү, бедик стелла болгаш аң-мең аймааның хевирлери дээрже согунналып үнген дег көстүр. Олар дээрже будданың горосковун тургузар дириг амытаннар-дыр.

Даши Намдаков ол ажылы дээш эксперттерниң чогуумчалыг үнелелин алган, делегей шаңналынга болгаш Пьетрасанта хоорайга «Чылдың чурукчузу» деп атка төлөптиг болган дээрзин сагындыраал. Ол хоорайга сураглыг Микеланджело кайгамчык ажылдарын кылып турган. Бурят мастер бедик шаңналды «Хааннар аңнаашкыны» деп композиция дээш алган.

Чурукта: Италиядан келген «Азия төвү» тураскаалды эптеп эгелээни.

Эрес ХОВАЛЫГНЫҢ тырттырган чуруу.

Соңгулда-2014

Соңгукчуларны сагыш-сеткил өзүлдезиниң айтырыглары дүвүредип турар Седен-Очур Павлович КАРА-САЛ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Сүт-Хөлдүң № 10 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутатка кандидат

Соңгулда мурнунуң кампаниязы доостурунун кырында келген. Улус-чон суур, сумуларга ужуражылгаларга хөй-биле кээп турарын арга-дуржулгазы улуг «чаңгыс демниглер» безин кайгап турлар. Чонга чоок болганы-биле «Чаңгыс демниг Россияның» программасы долу бүзүрелди ап турар-дыр, ийи-чаңгыс чөптүг шүгүмчүлелдер турбайн канчаар. Улус хүлээп алыр черлери ажылдап турар чаңгыс-ла партия бо-дур, аңаа республиканың чурттакчы бүрүзү айтырыг тургузуп келгеш, дуза болгаш деткимчени ап болур. Оон аңгыда соңгукчулар янзы-бүрү программаларның ачызында сөөлгү чылдарда болган өскерилгелерге аажок таарзынып турар, ооң иштинде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге, чаа ажылчын олуттарның тыптып турарына база чаа бүдүрүлгелерге. Чижээлээр, КБК «Амык» герефордтар өстүрер чаа ферманы тудуп алган. Дыка хөй фермерлер деткимчени алгаш, бүдүрүлгезин улгаттырып турар. Кижилерни сагыш-сеткил өзүлдезиниң айтырыглары база дүвүредип турар. Бо чазын «Алаң-тоссады» деп сарыг шажынның өөредиглериниң номунун орус дылдан тыва дылче очулгазын организастаарына бодумун үлүг-хуумну киридин. Сентябрь эгезинде ол ном номчукчуга чеде бээр, ону номчукчулар дыка манап турар. Чоннуң сагыш-сеткил болгаш материалдыг кадыкшылын дүрген экижидер дээрзинге бүзүрелди бо бүгү берип турар.

(Халас үндезинге парлаан).

Тожу биле Бии-Хемниң чурттакчылары «Чаңгыс демниг Россияның» ам соңгукчулар депутаттарына чагыгларын кириген Юрий Афанасьевич ТЫХЕЕВ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Бии-Хемниң № 14 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутатка кандидат

— Дыка хөй соңгукчулар-биле ужураштым, бүгү суурларга четтим, эң ырак дээрнеринге безин. Көдээ ишчилер бо хүн нерде кидин түлүк сиген кезилдезинде, кышка белеткелде чоруп турар болгаш хоозун чугаа кылып турар чай-даа чок, ужуражылгаларга дорт айтырыгларын салып, тодаргай күзүшкүннерин чугаалаар чорду. Оларның саналы-биле чүнүң даа мурнунда көдээ девискээрлерни сайзырадыры чугула. Сөөлгү чылдарда хоорай шору сайзыраан, ам районнарны идепкейжидер херек, ылаңгыя чедери берге черлерни. Эң кол чагыгларның бирээзи — муниципалдыг эрге-чагырганын шынарын бедидери, тус чер чагыргаларынче арга-дуржулгазы байлак болгаш эртем-билини четчир кижилерни хаара тудары. Эң чугула сорулга — тус черниң чурттакчыларының бүдүрген продукциязының сайгарылгазын хандыраары. Оон мурнунда олар бодунуң бүдүрген продукциязын — сүт болгаш ногаа аймаан өөредилге назы четпээн уруглар албан черлеринге дужаап турган болза, ам шупту чүвени садыглажылга дамчыштыр ап турар апарган. Канчаар дүрген сайгарып болурул — аргазын тывар херек.

(Халас үндезинге парлаан).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдалары Россияның коммунистери коммунистиг партия

Россияның коммунистери коммунист партияның коммунист депутаттарының ажылының кол угланышкыны — республиканың социал-экономиктиг болгаш ыяш ажил-агыйының, культурлуг хөгжүлдээзиниң, чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңгелин бедидери. Хууда болгаш хуужутунган улуг бүдүрүлгелерден кирип турар үндүрүлгелерни шыңгыы контролдаар. Көдээ ажил-агыйының, ыяш ажил-агыйының продукциязының хөй кезин чурттуң өске девискээрлеринден кирип сөөртүп турарын барымдаалааш, иштиги курлавырларны боттары

ажыглаар. Ынчангаш республиканың чурттакчы чонун хандырап айтырыгны чидии-биле көдүрер. Көдээ суурларга мал чеми, одаар ыяш белеткелдинге, чурттаар оран-сава, школа, ясли-садтар тударына пиломатериалдарны ажыглаарын чедип алыр.

1. Тудуг эргелелинге болгаш тендерлерге киржири-биле чондан тургустунган ниити тудуг организациязын тургузар.

2. Тываның эки тудугжуларының даңзын тывар болгаш тургузар, ол кижилерни көвей телевириг ажылдар-биле хандыраар.

3. Эки тудугжуларны чер болгаш автомашина-биле шаңнаар.

4. Тудуг материалдарын болгаш үлөтпүрнү тургузар (манзалар, брустар, блоктар дээш, оондаа өске тудуг материалдарын), ыяш дилдирер бүдүрүлгелерни ажыдып хөгжүдөр.

5. Кожуун болгаш суурларда ажил чок чонувусту ажылче хаара тудар, чер ажил-агыйын сайзырадыр, мал өстүрүп, садиктерни тудар.

6. Дыштаныр турбаазаларны хөгжүдөр: Үш-Белдир, Чедер курорттарның, Хадың, Чагытай, Төре-Хөл, Азас хөлдериң, Ши-

вилиг, Ажыг-Суг, Тарыс аржааннарның девискээрлерин аштаарыглап, ногаанчыдар болгаш чаагайжыдар. Ол девискээрлерде эргижирип элээн болгаш чурттаарына озал-ондактыг бажыңнарны чаартып, пансионат бажыңнар тудар программаны күүселдезинге контролду тургузар.

Тываның черлери — чоннуу болур ужурлуг.

Соңгукчулар бюллетеньде № 7 — «Россияның Аныяк коммунистери» дээш бадылаңар!!!

(Халас үндезинге парлаан).

Чагааларны

ЧАЗЫП

НОМЧОАШ...

Эртем-практиктиг конференция

Бүгү-россиянын II эртем-практиктиг конференциясы Кемерово хоорайга болуп эрткен.

Аңаа Бай-Тайга кожуунунун эргелелиниң методик-түгүнүн директору Лариса Кукан киришкен. Кемеровонун кулуну болгаш культураның куруне университетинге Бай-Тайга кожуунунун культура ажылдакчылары телевидение бот-өөредилгелери өөренирин дугуржуп чугаашкан. Бо чылдың март айда ТР-ниң Культура яамызынын Бай-Тайга кожуунга аттестациянын түңнели-биле культураның ажылдакчылары дээди өөредилгелеринче дужаап өөренир соңууганы салган. Кемеровонун кулуну болгаш культураның куруне университетинге өөренири-биле элчинин Н.Өлзей-оол аттыг Культура бажынының ажылдакчылары, методистер, сыгыт-хөөмейин Саарыг бөлгүмүнүн башкызы Дмитрий Делгер-оол, таңды башкысы Азият Салчак, ыры башкысы Азияна Адыг-оол, Азияна ттыы база кожуунда Д.Хүреш-оол аттыг кулуну школанын башкылары: Анзор Мортай-оол, Андриян Опей дужаап алганнар. Куй сумузуунун көдээ клувунун ректору Шолбанмаа Ооржак, Шыкы Айлыкмаа Куулар, Кызыл-аг сумузуунун клуб ажылдакчылары: Алимаа Олтуг-оол, Саида Тана, Кара-Хөл сумуздан Кежик

Иванов олар-дыр. Уран талантылыг аныктарны профессор, культура эртемнеринин доктору Надежда Доржуевна Ултургашева чылыг-чымчак уткуп хүлээп алган. Шылгалдалар соонда олар биче буурай «Телеут» чонунун 2 чылда чаңгыс болур Наадымы «Теле-Каан» байырлалынча чалаткан. Бистиң кожуунун анык артистеринин оюн-көргүзүүн, сыгыт-хөөмейин, ырларын телеут чон улуг сонургал-биле магадап көргөш, фото-чуруктарга, видеога тырттырып, каас-чараш тыва идик-хевин онзазынган.

Ийи чыл болгаш болур улуг байырлал — Наадымынча база катап кээрин, аразында быжыг найралдыг, харылзаалыг ажылдаарын дугурушкан. Телеут чонун саны ийи муң ажыг, кончуг хүндүлээчел, биче сеткилдиг улус-тур. Тыва оолдар, кыстарны аажок сонургаар болган. Бай-Тайга кожуунда культура ажылдакчыларынын хөй кезин дээди эртемче дужаап кирип алганы өөрүнчүг, чамдык ажылдакчылар бо чылын болгаш келир чылын доозарлар.

Бо айның эгезинде болган алтай чонун «Эл-Ойын» Наадымынча Алтай Республиканың Культура яамызы Бай-Тайга кожуунун ус-шеверлерин, даш-чонукчуларын, анык артистерин чалаан. ТР-ниң культураның алдарлыг ажылдакчызы, Хөй-

ниити чөвүлелиниң болгаш тус черниң Төлээлекчилер хуралының шитпири-биле тывысканы «Бай-Тайганың алдарлыг хөөмейжизи», «Чылдың тергин кижизи-2013» аттарның эдилекчизи, сыгыт-хөөмейни алдаржыдып, деткип чоруур башкы Андрей Хертекович Опей, ТР-ниң культураның алдарлыг ажылдакчызы Сергей Хомушкучев, өөнүн ишти Лидия Монгушова Кочаалар, Владимир Шөмбүлович Салчак оларның өөреникчилери алтайлар, якуттар, японнар дээш, оон-даа өске сургуулдары-биле солун ужуражылгаларны, семинарларны эрттирген. Бистиң кожуунун ус-шеверлеринге кончуг ынак, алдар аттыг кижилеривис-биле кады чораан анык артистеривистиң талантызын улуг сонургал-биле көргөннер.

Алтай чонун ийи чыл болгаш эрттирип турар «Эл-Ойын» Наадымынча дараазында чылда база чалаан. Ниитизи-биле культураның чылында Бай-Тайга кожуунун культураның ажылдакчыларынын ажыл-ижи кидин түлүк болгаш онзагай болуп турар. Ол ышкаш Тээлиниң клувунда чаа аппаратура садып ап тургусканы чонга аажок эки өөрүнчүг болуп турар.

Шеңе КУУЖААН.

Бай-Тайга кожуун.

Кижизидилге күш-ажылдан эгелээр

Сөөлгү үеде школаларда өөредилге, кижизидилге ажыл-ири үениң негелдезинге дүүшүр чоруп турары бүгүдөгү илдингир. Оон барымдаазы 4, 5 демдектерлиг, сагылгарымнуг доозукчуларның саны өвүдзэн. Эрткен өөредилгелеринин түңнелинде Улуг-Хем кожуунда дөрт өөреникчилерин медальдарлыг дооскан. Ол чүгө алдын медальдар-дыр, өңгүннерни кадар болза, оон-даа хөй.

1957 чылда Улуг-Хем кожуунга тле чаңгыс Кечил уруу Кушкаш өңгүн медальдыг дооскан бол-ой. Ол Томск хоорайның эмчи институтунче кандыг-даа шылгалда чок кирген. Бо хүннерде ол Москва хоорайда ажылдап турар. Бо үениң өөреникчилеринин ий-ниити ажылдарына киржилгелери база экижээн. Шагаан-Арыгның 1, 2 школаларында, ол ышкаш Ишти-Хем, Эйлиг-Хем школаларында өөреникчилеринин чон чүүлге сонургалы бидик. Эң чаңгыс школаларының таңды-ам бөлгүмнери нептерзэн. Ол улуг чүгө аныктарның звес, улуг кижилеринин сонургалын айныктырган. Ол дээрже амыралга ынакшылды улам ыңай анылатканы-дыр.

Школаларда күш-ажыл кичээл-

дери: чазаныр, даараныр дээш, өске-даа мергежилдерге өөреникчилеринин кичээнгейин хаара туткан. Ынчалза-даа өөреникчилеринин доктаамал бүдүрүлгө бригадалары — мал, чер ажыл-агыйы дээн угланышкынын өөредилге черлери чок. Чамдык школаларда тарып алган үнүштеринин өзүмнерин чедир ажаавас болгаш таптыг түңнелдерни көргүспейн баары хомуданчыг. Улуг орус педагогтар Дмитрий Ушинский, Николай Сухомлинский олар сургуулдарынын күш-ажылга өөредирде, оон үндениннен эгелеп өөредип турган болгай. Оон ниитилелге эки билиглиг, күш-ажылга дадыккан кижилер үнер.

Келир үеде бөдүүн ажылчын олуттарга бедик мергежилдиг, тускай эртемниглер ажылдаар апаар. Чижээ, анаа малчын звес, а зоотехник-малчын, анаа тараачын звес, агроном-тараачын болу бээр уjurлуг. Хойжу кижин анаа-ла малчындан бодараан чорбас, ол малга зооветеринарлыг дузаны кадар бедик мергежилдиг боор уjurлуг. Хойну чаңгыс черге кадарып туруп бербейн, одарын доктаамал солууру, кандыг оътка оъткарага эргежок чугула дээрзин билири негетинер. Ол ышкаш малды ажаап өстүреринге уксаажыдылга ажылын чорудар тускай

эртем эргежок чугула. Чүгө дээр-ге сөөлгү үеде агаар-бойдустун байдалы өскерилген. Ынчангаш чүгө зооветеринарлыг билиглерден аңгыда, бойдусту, экологияны эки билер малчын херек апарган деп билзе чогуур.

Бо үеде Тываның амыдыралында мал ажыл-агыйы кол черни ээлеп турар болганда, школалар мал, чер ажылынча кичээнгейин угландыраарын амыдырал негей берген. Тускай эртемниг малчыннар, тараачыннар, ногаажылар болгаш өске-даа мергежилдиг кижилер көдээвисти ээлеп чурттаар уjurлуг. Ынчангаш школа бүрүзүгө өөреникчилеринин бүдүрүлгө бригадаларын тургузары чугула. Сураглыг орус чогаалчы Иван Тургеневтин «Адалар болгаш уруглар» деп чогаалында 15-18 хар аразында уругларның кижизидилгезин дыка тодаргай бижээн. Шынап-ла, назынның ол үезинде кижинин мөзүзү тургустунар чүве-дир ийин. Ол үеде шын орукту шилзэн кижин амыдыралына частырыглар кылбас боорун чуртталга көргүскен. Кижизидилгеден хамык чүве хамааржыр, ылаңгыя күш-ажылчы кижизидилгеже онза кичээнгейин угландыраары чугула.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ, хоочун зоотехник.

Хора чедирбес

Шериг хоорайның объектилеринин тудуу Кызыл кожуунга археологтарның тыпканы бистиң чедир 6-7 чүс чылдарның эрте-бурунгу киф үезинин базарыктарына хора чедирбес деп, РФ-тиң Камгалал яамызы тайылбырлаан.

«Келир үеде шериг кезээ турар девискээрде 2 улуг хөөржүдүлгө бар болуп турар. Ук черде ажылдап турар археологтарның дузазы-биле чоргускан

санал-түңнел ажылынын соонда, шинчилел ажылы адалталып турар үеде эгелеп сентябрь айда тудуг ажылынын дугайында дугуржылганы чоруткан. Эртемденнеринин бодалына үндөзүлээш, тудуг бажынарнынын чартыын чөөн талазынча көжүрер. Базырыктарны үптөп оорлаваанындан олар кайгамчык үнелиг эртинелер деп санаттынар. Ынчангаш эртемденнер оон хөй санныг бурунгу скиф үезинин чизеглерин үндүрүп, тодарадып болур» — деп, Төл шериг округу дыңнаткан.

Дус-Хөлге
дыштанганывыс

Август 5-те «60 хардан өрү» деп клуб кежигүн-нерин делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияже чалаан. Университеттин психология башкызы, психология эртемниң доктору Наталья Оюновна Товуу бистерни чылы-биле уткуп-хүлээп ап, силин аажок пансионаттын 2 өрээлдеринге дыштандырып каан.

Ол хүн агаар-бойдустун чылыг, тааланчы-даа аажок. Кайгамчык ак-көк өнүг Дус-Хөлдү көөрүвүске, «Кирип моорлаңар» дээн ышкаш, көгере берген ыр-лаңайнып чыдыр.

Ол ийи хүннүн «Хүндүлээчел Тыва» деп темага эрттирген конференциясы дыка-ла солун болуп эрти. Тываның Россияга каттышканындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан конференция. Ол хүн аңаа даштыкы чурттардан: Франция, Япония, Моолдан чалаткан эртем ажылдакчылары болгаш Тываның куруне университединиң башкылары, аспирантылары, чогаалчылары дээш, кымнарны чок дээр.

Москваның психология институтундан психология эртемнеринин доктору, университеттин психология кафедрасының эргелекчизи, «Хүндүлээчел Тыва» деп төлөвилелдин автору Наталья Оюновна Товуу организастап эрттирген. Тыва чонун амыдырал-чуртталгазын шинчилзэн эртем болгаш туризм төвү база организасташкан.

Аяк, каан, көк дээрлиг, изиг хүннүг — ол хүн эки-ле дыштандывыс. Баазаның бүгү ажылдакчылары биче улуг кичээнгейлиг болуп, аштаныр-чемненер столовая-же чалап, эң ылаңгыя бистерниң кылып чорудуп турар ажылдарывысты Наталья Оюновна Товуу конференция төлээлеринин мурнунга: «23 чыл болган бо клуб республикада билдингир черни ээлеп турар» — деп чугаалап таныштырды. Ол боду чеже-даа улуг эртемниг болза, оон бөдүүнү, кижизини, кичээнгейли, чугаа-домааның культурулуг топтоун магадап ханмас-тыр мен. Ол ам чаңгыс удаа звес, үргүлчү бис-биле харылза-жып, бисти деткир дээрзинге өөрүвес аргавыс чок. Бисти ол конференцияга эртем ажылдакчылары сонургап, мактап-даа шаг болдулар. Эң ылаңгыя Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар концерттивисти аажок үнелзэн. Ол конференцияга Тываның шевер кижилеринин хол-биле кылган кылыгларын «Тыва — мастерлериниң, туризмниң чурту» деп-солун делгелгени көрбүшаан, ус-

дарганнарның кылган чүүлүн сонургадывыс.

«Көшкүн Тываның ады» деп делгелгени мастер Дүгүр-Сүрүн шеверлеп кылган. Хамнарның эдилелдери дээш, чүнү ында чок дээр.

Аңаа эртем ажылдакчыларының ужуражылгалары, «төгерики стол», секциялар аайы-биле семинарлар болуп эрткен. Бистер бо «Сил-бир» аттыг баазага моон мурнунда база баргаш, концерт номерлерин көргүскен бис. Дус-Хөлде бо бааза-биле харылзаавыс улам быжыгып турар. Клубтун бир 7-8 хире кежигүннери башкылар болганывыста, биске ол конференциялар дыка ажыктыг чүүлдерни берип, билиг талазы-биле база чепсегленишкени-дир деп бодаар-дыр мен.

Конференцияның төнчүзүнде эртемденнер, университет башкылары, дыштанчылар, даштыкы аалчылар бистиң клубтун көргүзөр дээш белеткзэн концертин улуг сонургал-биле көргөн. Орус улустун ачы-хавыязы улуг болганда, Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 оюнда хүндүткел езугаар чүгө орус ырларывысты ырлажып, орус өөрлеривистиң солун көргүзүглерин колдаттывыс.

Элзэн хөй конкурстарның тиилекчизи Анатолий Доржу, эң ылаңгыя Москва хоорайга сургуулдар фестивалының киржикчизи, Кремльдин съездилер ордузунга ырлааш, эки шаңналга четкен. Оон күүсеткени «Россия — мээң төрзэн чуртум» деп ыры ырлааны кайгамчык солун болган. Гитарага аялгалары Михаил Лисовский ойнавышаан, Доржу-биле аянын ырлааннар. Көрүкчүлер магадап, адыш часкаашкыны улажып-ла тур. Орус болгаш тыва кожамыктарның күүседикчилери Лидия Федорова болгаш Нина Кузнецованы чон магадаан. Дандар-оол Седип, Анатолий Доржу «Малиновыи звон» деп ырыны ырлаанын үзүктелешкин чок адыш часкаашкыннары-биле көрүкчүлер харыылаан. 23 чыл ишинде чон мурнунга бараан болуп келген бо хоочуннарны Дус-Хөлге болган эртем конференциязынын киржикчилери магадап, туруп алгаш, адыш часкап турдулар.

Конференцияның киржикчилери бистиң концертивисти: «Езулуг артистер дег хоочуннар-дыр. Хоорайда хоочуннар даргалары бо улус-биле кады база ыңай-бээр чоруп, бо хоочуннарның адын көдүрер болза эки-дир» — деп турдулар.

Анзатмаа МОНГУШ, хоочун башкы.

Тыва Республиканың Баштыңының чарлыктары

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлү хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың Улустун артизи» хүндүлүг атты «В.Көк-оол аттыг Тыва Республиканың национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан чериниң артизи Надежда Кууларовна Наксылга тыпсыр.

Кадык камгалал системазын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың Улустун эмчизи» хүндүлүг атты «Улуг-Хем-ниң кожуннар аразында медицина төвү» Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнениң бюджет албан чериниң педиатр эмчизи Алексей Донгакович Маскырга тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүлү хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

«Чөөн-Сибирьниң культураның болгаш уран чүүлүн күрүне академиязы» дээди профессионал өөредилгениң федералдыг күрүнениң бюджет албан чериниң театр уран чүүлүнүн кафедра профессору Джемма Николаевна Баторовага;

«Уран чүүлүн күрүнениң тускайжыттыг институту» дээди профессионал өөредилгениң федералдыг күрүнениң бюджет албан чериниң улуг башкызы Ольга Александровна Минаичевага;

Тере-Хөл кожунун «Уругларның уран чүүл школазы» уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг автономнуг албан чериниң директору Валентина Кара-ооловна Думен-Баирге;

«Бүгү-россияның күрүнениң теле- болгаш радио-дамчыдылга компаниязы» федералдыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгениң «Тыва» күрүнениң теле- болгаш радио-дамчыдылга компаниязы» салбырының информастыг программалар албанының үн режиссеру Мерген Монгушович Шойданга;

Россияның Чурукчулар Эвилелиниң кежигүнү Юрий Салчакович Тойбухаага тыпсыр.

Кадык камгалал системазын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну Галина Чаптужикова Сарыг-оолга тыпсыр.

Өзүл олурар аныяк салгалды өөредип кижизидеринге ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның дугаары 9 гимназиязы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң химия башкызы Вера Михайловна Монгушка;

Чөөн-Хемчик кожунун Чадаананың дугаары 3 ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң химия башкызы Раиса Бадыевна Кууларга тыпсыр.

Тыва Республиканың хоойлужудулга баазынын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Тыва Республиканың адвокаттарының төп районнар аразында коллегиязы» коммерцияга хамаарышпас организацияның даргазы Чечек Федоровна Дажыга тыпсыр.

Күш-ажылчы чедишкinnerи болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Тес-Хем кожунун Төлээлекчилер хуралының башкарыкчы специализи Лидия Чоодуевна Дыртый-оолга тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүл адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин-биле

«В.Көк-оол аттыг Тыва Республиканың национал хөгжүм-шии театры» күрүнениң бюджет албан чериниң артизи Чечек Борисовна Монгушту;

«Кызыл хоорайның «Төпчүткен библиотека системазы» муниципалдыг бюджеттиг культура албан чериниң Сергей Есенин аттыг филиалының эргелекчизи Зоя Ондаровна Тагбаны шаңнаар.

Үлетпүр адырында хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин-биле

«Тываның даг-руда компаниязы» кызы-

гаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин Чадаана участогунун БелАЗ самосвалдың чолаачызы Баян-оол Дамба-Доржуевич Кара-Салды;

«Тываның даг-руда компаниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин өрүмнээр дериг-херекселдин машинизи Роберт Биче-оолович Кенденни;

«Межегей хөмүр-даш» хөмүр-даш компаниязы кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин кол механиги Дмитрий Александрович Серегинни шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 20

№ 176

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйын модернизастаар адырда ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Северовосток-электромонтаж» ААН-ниң Кызылдың монтаж участогунун электромонтажниги Сергей Дадар-оолович Ондарга тыпсыр.

Тудуг адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин-биле

«Капитал септелге эргелели» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан чериниң бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң кол специализи Георгий Леонидович Зауткинни;

«48 дугаарлыг тудуг эргелели» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин штукатуру Сылдыс Чамзыевна Кара-Салды шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 8

№ 170

Р.Ф.Григоровичини шаңнаарының дугайында

Тудуг адырында чедип алган чедишкinnerи, хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш база Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле «48 дугаарлыг тудуг эргелели» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин маллары Раиса Федоровна Григоровичини шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 8

№ 169

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агыйын хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Кызыл кожунун Баян-Кол сумунда «Байкара» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң директору, мүнчү малчын Альберт Андреевич Содунамга тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырынга хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин-биле Кызыл кожунун Кур-Чер суурда «Чеди-Хаан» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң директору Константин Сюрюнович Ооржакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 1

№ 165

Көдээ ажил-агый адырын хөгжүдеринге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле

Кызыл кожунун «Саян Даа» көдээ ажил-агый хергелел кооперативиниң директору Дариско Ивановна Данзурунну;

Кызыл кожунун көдээ ажил-агыйның хоочуну Суге-Маадыр Монгушевич Данзырынни;

Сүт-Хөл кожунун Суг-Аксы суурда «Аян» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң малчыны Экер-оол Сарыг-оолович Кужугетти;

Сүт-Хөл кожунун «Сарыг-Шөл» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң малчыны Базыр-Сат Сайын-Белекович Ондарны;

Сүт-Хөл кожунун Алдан-Маадыр сумунда хууда дузалал ажил-агыйның малчыны Дарыс Киш-Чалаевич Ондарны;

Кызыл кожунун Кур-Чер суурда тараачын (арат) ажил-агыйның баштыңы Стай-оол Курбаевич Ондарны;

Кызыл кожунун Шамбалыг сумуда хууда дузалал ажил-агыйның малчыны Кокурбен Быстайевна Санааны;

Сүт-Хөл кожунун «Узун-Кежиг» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң малчыны Бегзи Бошкаевна Сарыгларны;

Кызыл кожунун Сукпак суурда хууда дузалал ажил-агыйның малчыны Анчимаа Донмутовна Хомушкуну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 6

№ 167

Чедип алган чедишкinnerи, хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле шаңнаарының дугайында

«Тыва Республикада Роскөдээ ажил-агый төвү» федералдыг күрүнениң бюджет албан чериниң районнар аразында килдизиниң начальниги Энгельсина Дабаевна Бабаханованы;

Кызыл кожунун күш-ажылдың хоочуну Август Иванович Барковту;

Чөөн-Хемчик кожунун Баян-Тала сумунда хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы Бадый-оол Доржуевич Кууларны;

Чөөн-Хемчик кожун чагыргазының чолаачызы Павел Бадыевич Кууларны;

Чөөн-Хемчик кожунун күш-ажылдың хоочуну Чечек Чигден-ооловна Кыргысты;

Чөөн-Хемчик кожунун күш-ажылдың хоочуну Ширин Шырапович Монгушту;

Чөөн-Хемчик кожунун Теве-Хаяның ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң эге класстар башкызы Алефтина Деспиевна Ондарны;

Чөөн-Хемчик кожунун Теве-Хаяның ортумак ниити өөредилге школазы муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң эге класстар башкызы Зоя Ооржакевна Сендажини;

Чөөн-Хемчик кожунун «Белдир» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң улуг малчыны Кан-оол Булчун-оолович Тулушту;

«Восток» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чигине директору Сергей Васильевич Уюсовту;

Чөөн-Хемчик кожунун Чадаана хоорайда хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы Базыр-оол Бурбуй-оолович Ховалыгны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 20

№ 177

Көдээ ажил-агый адырында ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Чаа-Хөл кожунун күш-ажылдың хоочуну Владимир Умбарович Дембирелге тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырында ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Шаңчы сумунда хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы Уй-нук Сатовна Хууракка тыпсыр.

Чедип алган чедишкinnerи, хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижин-биле

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунун ветеринария эргелели күрүнениң бюджет албан чериниң начальниги Василий Норбуевич Сандууну;

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунун Чаа-Хөл сумунда хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы Маадыр-оол Идамчарович Шойзатты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 11

№ 172

С.Ч. Монгушту шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый адырын хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россия биле Тыва демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле Өвүр кожунун Чаа-Суур сумунда хууда дузалал ажил-агыйның баштыңы Сургуул Чодур-оол Монгушту шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 15

№ 173

Чедип алган чедишкinnerи, хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле шаңнаарының дугайында

Евдокия Ивановна Безьякованы — библиотека херээниң хоочуну;

Прасковья Егоровна Блинованы — библиотека херээниң хоочуну;

Анастасия Александровна Давыдованы — библиотека херээниң хоочуну;

Алдын-кыс Маадыровна Дапикты — библиотека херээниң хоочуну;

Мария Филипповна Домареваны — библиотека херээниң хоочуну;

Валентина Ивановна Иванованы — библиотека херээниң хоочуну;

Кара-кыс Монгушевна Кара-оолду — библиотека херээниң хоочуну;

Алиппида Егоровна Кузьминаны — библиотека херээниң хоочуну;

Наталья Ивановна Кууларны — библиотека херээниң хоочуну;

Надежда Александровна Латкины — библиотека херээниң хоочуну;

Тамара Монгушевна Люндупту — библиотека херээниң хоочуну;

Алефтина Ивановна Мартинованы — библиотека херээниң хоочуну;

Виктор Васильевич Нагорный — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Валентина Владимировна Оскалооду — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Наталья Самдановна Сааяны — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Сонгукчу Лопсановна Сааяны — библиотека херээниң хоочуну;

Александра Тюлюшевна Суктермааны — библиотека херээниң хоочуну;

Светлана Салчаковна Сурунну — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Татьяна Борисовна Федосеевану — библиотека херээниң хоочуну;

Урана Биче-ооловна Хертекти — Тыва Республиканың культуразының хоочуну;

Кара-Уруг Байкараевна Чодуйну — библиотека херээниң хоочуну;

Мария Сергеевна Шойдунну — библиотека херээниң хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 19

№ 174

Чедип алган чедишкinnerи болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингениниң 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың тураскаалдыг юбилей медалы-биле шаңнаарының дугайында

Николай Анатольевич Авдеевти — Тыва Республиканың спорттун хоочуну;

Наталья Альбертовна Богдановскаяны — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Юрий Владимирович Оскалооду — Россия Федерациязының культуразының хоочуну;

Светлана Николаевна Сапованы — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың август 22

№ 178

Байыр чедиришкини

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Тываның Россияга каттышканындан бээр 100 чыл ою-биле Силерге чүректин ханызындан изиг байыр чедирбишаан, күрүнениң ажылынга, хуу амыдыра-ынга хамаарыштыр күзел-чүткүлүңерге чедишкениң күзевишаан, каң дег кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге эптиг-чөптүг байдалды күзедивис!

Кызыл хоорайда "Ламрим" сарыг шажын ниитилели,
Геше Лобсан Тхүптен башкы.

Чырык чер кырында ава дег эргим чүве кайда

Шагаан-Арыг хоорайда чурттап чоруур бистиң эргим ававыс Хандыш Кыргысов-на БИЧЕ-ООЛ бо хүннерде 75 харлап турар.

Ававыс бистерни, ажы-төлүн, өстүрүп, кижизидип, эртем-билиге чедирген. Арга-сүмезин айтып берип, аргыттынып, даа-

ранырынга өөрөткен. "Ажылгыр-кежээ, аажы-чаныңар кижизиг, бүдүштүг болуңар!" — деп кезээде чагып чоруур кижиг.

Ынак ававыска өлмейлиг хүнү, төрүттүнген хүнү — алдын юбилейи-биле изиг байыр чедирбишаан, каң дег быжыг кадыкшылды, чайынналчак аас-кежикти, төрөл чону, уруглары, уйнуктарының аразынга ам-даа үр чурттап чоруурун сеткиливис ханызындан күзедивис.

Уруглары.

«АЛДЫН УЛУДА» — өгбелерниң салгалдары

Цирк — аңгы-аңгы өңнөр-биле долган тхы-хөг байырлалы. Сентябрьның 14-түн күнге чедир «Алдын улу» цирктин коллек-ти Кызылда келген. Ол «Дом быта» авто-с доктаамының чоогунда шатер иштинде раш оюнун көргүзүп эгелээн. Бичии уруг-р, оолдар болгаш оларны эдерткен улуг устар Азияның чүрээ Тываның алдарлыг лу, ССРЭ-ниң Улустуң артизи Владимир хал-оолдун салгакчыларын көөр дээш зал-долдур олурупкан.

Цирктин программасы кончук солун. рүкчү кижиниң сагыш-сеткилин ала-чай-ыр хөгледип бээр. Ында кандыг дириг ыттанарны чок дээр: диистер, аңгы-аңгы ааның ыттары, Тоби болгаш Лори сарбаш-нар, Персияның леопардтары. Манежтин стерлери: Евгений Ким, ооң өөнүң ишти ыяна Мартынова дириг амытаннарның ну-биле көрүкчүлери кайгаткан. Ната-болгаш Геннадий Пикулиннер аңгы-аңгы рекселдер-биле ойнап, шалыпкын, ээлги-биле көрүкчүлериң сонуургалын чаалап тан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Ника Мон-стун номерин келген көрүкчү бүрүзү чаң-тыныш иштинде көрүп, чараш дурт-сынын тадап ханмаан. Ол чинге хендир кырынга ычылап, шурап, сула шимчээшкениңиң ырга, кижиниң сагыш-сеткили дүвүрөп

орза-даа, ала-чайгаар чоргаарал оттуп кээр-дир.

Ника МОНГУШ:

— Циркти 16 харлыымдан сонуургап эгелээн мен. Кызылдың 1 дугаар школазын дооскаш, Москваның цирк болгаш эстрада уран чүүлүнүң училищезинче кирип алган мен. Оон бээр-ле амыдыралым цирк-биле холбашкан. Тываже кээр арга тыптып кээрге-ле, эш-өөрүмнү, төрөлдериңиң сагынгаш, амырап чанып кээр-дир мен. Келир үеде цирк талазы-биле өөренип, билип алган чүүлүмнү Тывада күзелдиг бичии уруглар, оолдарга дамчыдарын бодап чор мен. Амдызында ол чажыдымны улуг дыка ажыдыксавайн тур мен.

Цирктин төнчүзү — Владимир Оскал-оол өгбевистиң салгакчылары-уйнуктарының оюну «Трансформация». Оларның чаңгыс санның иштинде янзы-бүрү хептерин солчуп турар оюн-көргүзүү көрүкчүлериң сагыш-сеткилин доюлдурган. Эң бичии уйнуу Калис-са уругларындан чыда калбайн, кандыг-даа дүвүрөл чокка, чараш, чаптанчыг оюнун көр-гүскениниң соонда, залдың үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары чаңгыланып турду. Хөгүлүг, солун цирк, байырлыг! Келир чылын база катап аалдап келириңни манаар бис.

Аржаана ИРГИТ.

СИБИРСКИЙ БИЗНЕС

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1500 руб.;

Ондулин-430 руб.;

СМЛ-350 руб.;

Гипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

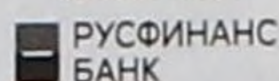
пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

Адреси: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;

Интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

кредиттер

РУСФИНАНС
БАНК

«РОССИЯНЫҢ
ЭЖИКТЕРИ»
МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртек-тиг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектег даштыкы эжиктер. Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткadan шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Кызыл хоорай,

Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111
КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС».

ОГРН 1031700523546

Өртектер парлаан үезин-де шын болур.

Төлевирлиг үндезинге парлаан

Тудуг каттыжышкыны

ASIA-SIBERIA

чылыгны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының карттары
- газ-бетон	- өрээлдээр ханалар
- кафе болгаш	- оран-саваларның даштын шилдээри
- магазиннер эжиктери	

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фрактал» баазазы)

«Тудугнуң дөжээнден серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлел материалдары

УАЗ автомашинага артык
кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртөөнүң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная
кудумчузу, 155,

(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНӨӨШКҮН
КОМПАНИЯЗЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртек-тер-биле өрүмнөп турар.

Кожууннардан чагыгларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-266-61-04; 8-923-547-1307

Лицензиялыг.

ОГРН 3111171925600012

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөреңгизип бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г.
ОГРН 1061901008806

Төлевирлиг үндезинге
парлаан.

ЧАЗАЛГА

Хүндүлүг номчукчулар, солунувустуң бо чылдың август 26-да 107 дугаар үндүрүлгезиниң 5-ки арынында Сары-оол Санчының «Өскөн черим Баян-Талам» деп чагаазы-ның 11-ги абзазында «Кушаа дуңмазы — Кызылда чоннуң айыыл чок чоруун хандырап албан чериниң ажылдакчызы» — деп домакты дараазында эдилге-биле номчуур: «Чөөн-Хемчикте чарга кирген чүгүрүк аъттыг Кушаа дуңмазы Кы-зылда айыыл чок чер албанында ажылдап чоруур».

2014 чылдың сентябрь 5, 6, 7, 8 хүннеринде Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылдаанынга болгаш «Наадым-2014» малчыннар байырлалдарының программазы

СЕНТЯБРЬ 5 (ПЯТНИЦА)

«Скифтерниң эртинези» чуруктар делгелгези — «Азия төвү» скульптура ансамблиниң чанында чурукчулар бажыңга сентябрь 5-тен 7-ге чедир 10.00-18.00 шакта.

Өглер хоорайының ажыдышкыны. «2014 чылдың эң-не шыырак өө» национал өглер конкурзунун көрүлдөзи — Тос-Булакка 11.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылдаанынга болгаш «Наадым-2014» малчыннар байырлалынга тураскааткан Тыва Республиканың чогаадыкчы бот-тывын уран чүүл коллективтериниң конкурзунун көрүлдөзи — Тос-Булакка 12.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезин эгелзэннерниң бирээзи, Тываның

күрүнениң үндөзилекчизи Буян-Бадырғы Монгушка тураскаалдың байырлыг ажыдышкынының езулаы. — Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң чанында шөлүгөшкө 13.00 шакта.

«Тываларның ус-шевер уран чүүлү. Мөңгүн» делгелгениң ажыдышкыны — Алдан-Маадыр аттыг национал музейге 15.00 шакта.

«Кады — чаңгыс бис» РФ-тиң алдарлыг артизи Анита Цой болгаш «Азия төвү» бөлүүнүн киржилгезин биле культура-хөгжүшкүн программазы — Арат шөлүгө 19.00 шакта.

СЕНТЯБРЬ 6 (СУББОТА)

«Бүгү-делегейниң бичии уруглары найыралдажып тур» Орус культура төвүнүн, Тыва чаңчыл культуразын болгаш ус ажылын сайзырадыр төптүн база Кызыл хоорайның бичии уруглар коллективтериниң концерт программазы — Арат шөлүгө 14.00 шакта.

«Азия төвү» скульптура ансамблиниң ажыдышкыны болгаш «100 чыл кады бис!» чаңгыс черчурттугларның байырлыг ужуражылгазы — Енисей хемниң эрик кыдыыңга 14.00 шакта.

«100 чылдың эң-не шыырак мөгелери» — эр хиндиктиг чоннун үш аңгы оюну тыва хүреш маргылдаазының байырлыг түңнели — «Хүреш» стадионунга 14.00 шакта.

Санкт-Петербургтун Рерих өг-бүлезиниң күрүнө музей-институдунун делгелгезиниң ажыдышкыны

— Алдан-Маадыр аттыг национал музейге 16.00 шакта.

Республиканың муниципалдыг өөредилге төлээлериниң байырлыг хуралы база Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан уран чүүл мастерлериниң байырлыг концерти — В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шини театрынга 16.30 шакта.

«Россия биле Тыва — 100 чылдарда найыралы» шинжиткен көргүзүг. Красноярск хоорайның «Енисейниң хаяалары» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. РФ-тиң Камгалал яамызының Черноморск флотунун ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. Россияның эстрада артизи Елкананың концерти — Арат шөлүгө 19.00 шакта.

«Улуг Россия — чаңгыс Сибирь» Омскиниң орус улустун күрүнө хоорунун концерти — В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шини театрынга 20.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскаадып, Тыва Республиканың Баштыңының албан-езузу-биле хүлээп алышкыны — «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплекске 20.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан «Бурунгаар, Россия! Бурунгаар, Тыва!» байырлыг салют — Арат шөлүгө 22.00 шакта.

СЕНТЯБРЬ 7 (УЛУГ-ХҮН)

Аът чарыжыңга 2014 чылдың республика маргылдаазы. Аът чарының тиелекчилериниң чыскаалы — Тос-Булакка 09.00 шакта.

«Хемнерниң каттышканы — чүректерниң каттышканы» шинжити чыскаал — Арат шөлүгө 12.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылдаанынга болгаш «Наадым-2014» малчыннар

байырлалынга тураскааткан Тыва Республиканың чогаадыкчы бот-тывын уран чүүл коллективтериниң конкурзунун түңнели — Тос-Булакка 14.00 шакта.

«Россияның чоннарының чаңгыс өг-бүлезинде» Кызыл хоорайның чогаадыкчы коллективтериниң байырлыг концерти — Арат шөлүгө 14.00 шакта.

«100 чылдың эң-не шыырак мөгелери» Тыва Республиканың элээди оодар аразыңга тыва хүреш маргылдаазы. — «Хүреш» стадионунга 14.00 шакта. Өглер хоорайың хаары — Тос-Булакка 16.00 шакта.

«Енисейниң дээрбээ — чаңгыс хемниң чоннарының найыралы Красноярск крайының коллективтериниң концерти — Арат шөлүгө 18.00 шакта.

«Сылдыстар хоорайы» конкурс-фестивальдың киржикчилериниң байырлыг концерти — Арат шөлүгө 19.00 шакта.

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан байырлыг салют — Арат шөлүгө 22.00 шакта.

СЕНТЯБРЬ 8 (ПОНЕДЕЛЬНИК)

«Мээң ынак аялгаларым» Россияның улустун артизи Надежда Краснаяның ыры кежээзи — В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шини театрынга 18.00 шакта.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6227. Чагыг 110. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилерин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.